

ТРАДИЦІЙНА РОСЛИННА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКИХ СВЯТ ОСЕНІ ТА ПОЧАТКУ ЗИМИ

В статті розглядається використання рослин у осінній та ранньозимовій обрядовості українців на польових матеріалах з Поділля та Бойківщини. Основна увага приділена ролі конопель та льону у дівочих ворожіннях про шлюб на свято Андрія.

Ключові слова: рослини, символ, осіння календарна обрядовість, зимова календарна обрядовість, дівочі ворожіння про шлюб, свято Андрія, коноплі, льон.

Осінній цикл календарних свят не становить цілісної системи, а вибирає окремі, часом розрізнені звичаї та прикмети. Втім їхній загальний характер визначається станом засинання природи та підготовкою до зими. Обрядові дії переважно переносяться у приміщення, набуваючи форми вечорниць.

Розпочинається осінній цикл із свята Семена (14 вересня), котре колись збігалось з новим церковним роком. Увесь цикл включає такі свята та обряди: Івана Головосіки (11.09), Семена Стопника (14.09), Неопалимої купини (17.09), Введення (21.09), Воздвиження (27.09), Івана Богослова (9.10), Покрова (14.10), Сергія Капустника (20.10), Параскеви-П'ятниці (27.10), Казанської Божої Матері (4.11), Дмитра (8.11), Кузьми та Дем'яна (14.11), Михайла (21.11), Пилипівські запусти (27.11).

Обряди осіннього циклу були переважно спрямовані на родинне життя, а також на збереженням вже зібраного врожаю і забезпеченням нового. Низка трудових обмежень пов'язана була зі страхом розгнівити святих та покровителів, а також з прагненням забезпечити спокійне зимування родини і господарства. В усі осінні свята жінкам заборонялося прясти і снувати нитки, бо робота пропала б марно, крім того вірили, що святі покарають "порушниць" традиційного правопорядку тілесними недугами. Але, наприклад, на свято Сергія Капустника потрібно було сікти капусту на кваснину, вона стоятиме довго і буде смачною. Ця традиція до цих пір збереглася на Крижопільщині на Вінниччині.

Весільний сезон розпочинався з Другої Пречистої (21.09), після нього можна було засилати старостів. Свято Покрови Божої Матері (Покрови, 14.10), відкривало сам період весіль. Щодо походження цього свята, то переказують: "Це Матір Божа освящення на Покрову і її омофор святився на Покрову і так це свято називається"¹. Для народної культури вона мала своє особливе значення, дещо відмінне від церковного. Це час, коли готувалися до зими та до створення нових сімей. "З Покровою починалися весілля. То ж були Спаси, була Спасівка – не можна було. А тепер до Михайла аж – це був період весіль осінніх"². І це свято також було пов'язане з квітами, хоча це вже були останні відгомони літа, проте сили своєї, як вірили в народі, вони ще не втратили. "Покрова – це третій оберіг. Кожна дівчина повинна зібрати букет, яких вже були лишилися квіти. Тоді вже в основном горгіни збирали. Повинна встати раненько, іти до кирниці, сказати молитву коло кирниці "Отче наш", сказала, витягла відерце водички, вмочила туди свій букет побризкала ним по собі приказуючи:

Присвята Покровонько,
Покрий мою головоньку.
Сякою-такою ганчіркою,
Аби не лишитися дівкою.

Це вона просто приворожувала. Брала гиргіни обкладала покровом – це тоже був оберіг, він не святився, просто для дівчат"³. Подібні примовки відомі по всій Україні. Починаючи від Покрови в усіх обрядах чітко простежується прагнення дівчат вийти заміж.

Цей сезон тривав до Пилипівки (28 листопада), після чого не можна було вже вінчатися: "До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч чобіт витри"⁴. Те, що весілля припадали саме на перші місяці осені, не є випадковим: вони збігалися зі шлюбними сезонами давнини, і недарма день покровителів шлюбу Козьми та Дем'яна відзначався саме у цей період. Інші свята осіннього циклу також пов'язані з одруженням чи ворожінням про обранців. Ворожили і на Введення, і на Катерини, і на Андрія, причому "арсенал" цих ворожінь був надзвичайно різноманітний.

На нашу думку, безпідставним є твердження про те, що "рослинистість входила у землеробські обряди, як тільки розпускалися бруньки і з'являлися перші сходи"⁵ – культ рослинності мав свої прояви в українській календарній обрядовості протягом усього господарського року. Як вербальні символи рослини найчастіше співвідносяться з певними особами, реаліями, є їх своєрідними символами. Так, у колядках до дівчат яблуня або вишня можуть розглядатися як образні позначення дівчини на виданні. Проте у багатьох випадках обрядові тексти, у яких фігурують рослинні образи, допомагають глибше зрозуміти сенс вживання рослинного символу як магічного засобу у тому чи іншому обряді.

Прикметним з цієї точки зору може бути аналіз семантики і функцій одного з рослинних символів у складі зимової календарної обрядовості – конопель (льону) у ворожінні, відомому як "засівання конопель". Воно було одним з найпопулярніших ворожінь на свято Андрія, 13 грудня. Найчастіше воно відбувалося так: рано-вранці або пізно ввечері, щоб ніхто не бачив, дівчина у віддаленому куті подвір'я засівала у землю або розсипала по снігу жменю конопляного (або лляного чи макового) насіння. Часто для більшого ефекту ворожіння дівчата скидали з себе одяг (оскільки частково або повністю оголене людське тіло "відкрите" для контакту з потойбічними силами). Після того дівчина згиналася так, що край її спідниці або фартух торкалися землі (або ж у випадку, коли дівчина скидала з себе одяг, вона тягнула за собою сорочку чи фартух), і так обходила засіяне місце, примовляючи:

Андрію, Андрію!
На тебе коноплю сію,
Димкою (чи спідницею) волочу,
Бо дуже заміж хочу⁶.

Коли насіння проростало, дівчина за характером сходів визначала, чи вдалий у неї буде шлюб і чи відбудеться він взагалі протягом року. Якщо дівчина не сіяла, а просто сипала насіння на сніг, то після такого "засівання" вона набирала жменю снігу разом з насінням, ішла додому і після того, як розтавав сніг, рахувала насіння: "до пари" чи ні⁷.

Іноколи для того, щоб насіння було відповідним чином "підготовлене" для такої важливої акції, якою було ворожіння, рекомендували носити його за пазухою, починаючи від дня Катерини. Важливим у цьому випадку було те, що насіння торкалося прокреативної частини жіночого тіла і, таким чином, з одного боку, "просякало" фертильною енергією жінки, а, з іншого, саме насіння як ембріональний продукт, доторкаючись до жіночого тіла, магічно передавало йому свою продуктивну силу.

Аналогічний обрядовий сеанс – передачу енергії "прокреативного низу" жінки конопляному насінню з метою посилення дієвості ворожіння мало заволочування насіння предметами жіночого одягу, що контактували безпосередньо з животом і стегнами (сорочка, запаска, фартух). Втім, не тільки жіночий одяг мав таку здатність. За повідомленням М.Зубрицького, на поч. ХХ ст. в с. Мшанець Старосамбірського повіту (Бойківщина) "дівки сіють лен по хижі і приговорюють: "Андрію, Андрію! Лен на тя сію, дай ми знати, з ким тя буду брати". Заволочують портками (ногавицями) і кладуть їх на піч під голову. Хто присниться дівці, за того вона віддається. Також сіють лен і коноплі по хижі, щоб були великі"⁸. Заволочування конопель за допомогою чоловічої нижньої білизни відоме на Бойківщині і в наш час. В с. Тисові Болехівської міськради Івано-Франківської області дівчата-перестарки, які з якихось причин не вийшли заміж

вчасно, брали батькові чи братові кальсони (рідше – майку) за втягнути в них резинку зубами, і так обходили навколо хати, промовляючи: "Андрію, Андрію, я на тебе коноплі сію. Портками (або кальсонами) волочу, бо віддаватися хочу"⁹.

На особливу увагу заслуговують у цьому способі дівочого ворожіння про шлюб аграрні елементи. У деяких описах "засівання конопель" згадано магичні дії, які в цілому імітують увесь комплекс дійсних рільницьких робіт, пов'язаних із вирощуванням рослин (копання землі, сіяння, загортання, поливання). Отже, як слушно зазначив О.В.Курочкін, "аграрний момент ворожіння надто очевидний, хоча він і підпорядкований шлюбній магії. Можна припустити, що найдавніше аграрне значення цього ворожіння, покликаного забезпечити високий урожай конопель, льону тощо"¹⁰. Інтерпретована з точки зору землеробства магична практика "засівання конопель" має багато спільного з новорічними звичаями посівання і імітативної оранки плугом. Таким чином, схиляємось до думки про контамінацію у розглянутому прийомі ворожіння найдавніших аграрних елементів і більш пізніх шлюбних мотивів"¹¹.

Наприкінці XIX ст. на Волині побутувало уявлення про "засівання конопель" як про дуже небезпечну дію, проведення якої вимагає від виконавиці неабиякої хоробрості. Ще небезпечнішим і страшнішим є ворожіння, яке відбувається у відлюдному місці саме опівночі: "дівка сіє насіння конопель в оборі або в столі, потім знімає з себе сорочку і, волочачи її по цьому засіву, говорить: "Сію, сію, не знаю, з ким буду собирати." На ці слова злий дух часом відповідає: "Ізо мною", і навіть показується у подобі майбутнього чоловіка"¹². Віра дівчат у надзвичайну дієвість цього ворожіння, якому приписували властивість безпосередньо викликати інфернальних істот, пов'язана не тільки з місцем, часом і способом проведення цієї акції, але й з магичними властивостями конопель.

Коноплі, котрі за народними віруваннями могли впливати на "нечисту силу" чи пов'язаних з нею людей, мають амбівалентну семантику. З одного боку, конопляними стеблами підперезувалися під час Купала для того, щоб відьма не зашкодила; конопляним цвітом, як вірили, навіть можна зачарувати відьмину корову; за допомогою полотна, витканого з конопель, можна побачити біса у вихорі. Проте та ж відьма могла відбирати молоко у чужих корів за допомогою сплетеної з конопель нитки; на жменьку конопель, за оповіддю, наведеною в одній із збірок В.Гнатюка¹³, перетворилася "висельничка". Цікаво, що з коноплями як сільськогосподарською рослиною, що нею опікувалися жінки, могли в певних контекстах пов'язуватися еротичні алюзії. Так, за свідченням М.Дикарева, після виводу молодої з комори співали:

Внадився журавель
До бабиних конопель,
Такий-сякий цибатий...¹⁴

Вегетативна сила рослини з подібною семантикою, символічно активізована під час виконання певних обрядових дій, повинна була надавати їм надзвичайної дієвості, отже, поява конопляного насіння у ворожінні про заміжжя не випадкова.

У зв'язку з цим закономірно, на нашу думку, наділення магичними властивостями і лляного насіння у ворожіннях на Андрія. Таким чином, особливості семантики конопель і льону дозволяють цим рослинам виконувати під час андріївських ворожінь роль карпогонічних, мантичних і медіативних засобів.

Крім суто родинного спрямування, свята осіннього циклу позначали і стадіальність природи, так би мовити, "колесо часу". Найбільш виразно це проявлялося у святі Дмитра. Символічно, але саме св. Дмитро, згідно з народними уявленнями, тримає у себе ключі, якими "замикає землю аж до приходу св. Юрія (6.05), який приїхавши на білому коні, відмикав тими ключами землю на весну"¹⁵.

В цілому осінній цикл свят не є обмеженим рамками календарної осені, а органічно переплітається з літньою та зимовою обрядовістю, що зумовлює безперервність та циклічність не лише природи, а й діяльності людини в ній.

¹ Записано 27.07.2012 р. Краснянською Н.О. в смт Крижопіль Вінницької області від Тельвах Серафими Клімівни, 1945 р.н.

- ² Записано 27.07.2012 р. Краснянською Н.О. в с. Голубече, Крижопільського району Вінницької області від Кущик Євгенії Іванівни, 1943 р.н.
- ³ Записано Краснянською Н.О від Кущик Євгенії Іванівни.
- ⁴ Українська етнологія. Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 304.
- ⁵ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М., 1979. – С. 266.
- ⁶ Беньковський І. Девичий празник святого Андрея // Киевская старина. – 1905, апрель. – С. 101.
- ⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: В 2-х тт. – К., 1991. – Т. 1. – С. 25 – 26.
- ⁸ Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т.3. – С. 51 – 52.
- ⁹ Записано Громовою Н.О. 28 червня 2004 року в с. Тисові Болехівського району Івано-Франківської обл. від Пилипів-Прокінчин Ірини Іванівни, 1958 р.н.
- ¹⁰ Курочкін О. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 36.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Записано Краснянською Н.О. від Тельвах Серафими Климівни.
- ¹³ Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. – Львів, 1904. – Т. 15. – С. 150.
- ¹⁴ Посмертні писання М.Дикарева з поля фольклору й міфології // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Збірник філологічної секції. – Львів, 1903. – Т.6. – С. 14.
- ¹⁵ Записано 12.06.2012 р. Краснянською Н.О. в смт Крижопіль Вінницької обл. від Войціцької Марії Пилипівни, 1942 р.н.

В статтє рассматриваетсє использование растений в осенней и зимней обрядности украинцев на полевых материалах из Подолья и Бойковщины. Пристальное внимание уделено значению конопли и льна в девичьих андреевских гаданиях о будущем браке.

Ключевые слова: растения, символ, осенняя календарная обрядность, зимняя календарная обрядность, девичьи гадания о браке, праздник Андрея, конопля, лён.

The article is concerned with use of plants in the autumn and early winter Ukrainian calendar rites based on the field materials from Podillia and Boikivshchyna regions. The article includes information about the role of hemp and flax in the girlish marriage-tellings on the Saint Andrew day.

Keywords: plants, symbol, autumn calendar rites, winter calendar rites, girlish marriage-tellings, Saint Andrew day, hemp, flax.